
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XIX (2022), №3
Systemy dokumentowania, red. Artur Górak
s. 39-53
doi: 10.36121/hduda.19.2022.3.039

Halina Dudała
(Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie)
ORCID 0000-0003-4620-1070

Archiwum klasztoru pw. św. Marcina karmelitanek bosych w Krakowie: normy i praktyka

Streszczenie: Kultura kancelaryjno-archiwalna tworzona przez klasztory żeńskie w Polsce doby nowożytnej rzadko staje się przedmiotem badań w odróżnieniu od historii samych wspólnot zakonnych. Tymczasem zakony, które pojawiły się w dawnej Rzeczypospolitej na fali potrydenckiej odnowy Kościoła, wytwarzały dokumentację oraz organizowały archiwa własne według wzorców obowiązujących w ich strukturach centralnych. Artykuł podejmuje tę tematykę, przedmiotem analizy czyniąc powstały w 1612 r. pierwszy na ziemiach polskich klasztor pw. św. Marcina karmelitanek bosych w Krakowie. Omówione zostały normy prawa własnego Zakonu Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel regulujące działalność kancelaryjno-archiwalną, ale także stosowana w warunkach polskich praktyka postępowania z dokumentacją.

Słowa kluczowe: archiwum klasztoru żeńskiego, klasztor pw. św. Marcina, karmelitanki bose, Kraków

Archives of the Monastery of St. Martin of the Discalced Carmelites in Krakow: norm and practice

Annotation: The office and archival culture created by female monasteries in Poland in the modern period rarely becomes the subject of research, unlike the history of the religious communities themselves. Meanwhile, the religious orders that appeared in the First Polish Republic on the wave of the post-Tridentine renewal of the Church produced documentation and organized their own archives according to the patterns in force in their central structures. The article deals with this topic, making the subject of analysis the first in Poland monastery of St. Martin of the Discalced Carmelites in Krakow, founded in 1612. The article discusses the norms of the law of the Order of the Blessed Virgin Mary of Mount Carmel regulating office and archival activities, but also the practice of dealing with documentation applied in Polish conditions.

Keywords: archives of the nunnery, monastery of st. Martin, Discalced Carmelite nuns, Krakow

Kultura kancelaryjno-archiwalna tworzona przez żeńskie klasztory obrządku łacińskiego w dawnej Rzeczypospolitej bardzo rzadko staje się przedmiotem badań w odróżnieniu od historii samych klasztorów¹. Badacze dziejów polskich żeńskich wspólnot zakonnych w swoich pracach opisują bogatą i niezwykle różnorodną aktywność mniszek, poczynając od działalności majątkowej, gospodarczej i procesów sądowych, poprzez opiekę medyczną, muzykę, śpiew i twórczość literacką, aż po szkoły, teatr i tworzenie księgozbiorów². Zbiory przechowywane w archiwach klasztornych stają się podstawą studiów historyczno-literackich³ i edycji źródłowych⁴. Jednak wśród wszystkich analizowanych rodzajów aktywności nowożytnych polskich mniszek nie znajdziemy tej, która dotyczyła archiwum klasztornego, jego tworzenia, utrzymania, a zwłaszcza kształtowania zawartości i jej wykorzystania. Czy więc archiwum w nowożytnym klasztorze żeńskim stanowiło wyodrębniony obszar twórczej inwencji jego członkiń, czy też wprost przeciwnie: nie towarzyszyło ani jemu ani też powstawaniu dokumentacji zainteresowanie większe niż to, które konieczne było w perspektywie okresowej wizytacji klasztoru przez jego zwierzchników?

By móc udzielić odpowiedzi na tak postawione pytanie zostaną opisane główne elementy kancelaryjno-archiwalnej aktywności XVII-wiecznych mniszek, a przedmiotem mojej analizy uczynię archiwum klasztoru pw. św. Marcina karmelitanek bosych w Krakowie⁵. Na początku niezbędne jest jednak zamieszczenie podstawowych informacji historycznych. Karmelitanki bose są żeńską gałęzią Zakonu Karmelitów Bosych, który wyłonił się z o wiele starszego Zakonu Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel (łac. *Ordo Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo*) początkami sięgającego IV-V wieku oraz Palestyny i położonej nad Morzem Śródziemnym góry Karmel, na zboczach której znajdowały się grotty pustelników zwanych z tego powodu karmelitami. Pomiędzy 1206 a 1214 rokiem patriarcha Jerozolimy Albert Avogadro (ok. 1149-1214) opracował lub zlecił opracowanie dla nich reguły zakonnej, zaś w 1274 r. Sobór Lyonński II zatwierdził Zakon Karmelitów zaliczając go jednocześnie do grupy zakonów żebrzących. Upadek Królestwa Jerozolimskiego w 1291 r. spowodował

¹ Do nielicznych wyjątków zaliczyć można pracę Patrycji Gąsiorowskiej o krakowskim konwencie klarysek, w której uwagę poświęcono także nadzorowi nad klasztorną kancelarią. P. Gąsiorowska, *Konwent klarysek krakowskich do końca XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Kraków 2015, s. 338-343.

² Np. M. Borkowska OSB, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII-XVIII wieku*, Warszawa 1996; Cz. Gil OCD, *Życie codzienne karmelitanek bosych w Polsce w XVII-XIX wieku*, Kraków 1997; Z. Bieliński, *Opieka zdrowotna i leczenie w żeńskich zgromadzeniach zakonnych w Polsce*, Warszawa 1998; *Sanctionales. Zakony żeńskie w Polsce i Europie Środkowej (do przelomu XVIII i XIX wieku)*, red. A. Radziwiński, D. Karczewski, Z. Zyglewski, Bydgoszcz-Toruń 2010; O. M. Przybyłowicz, *Reguła zakonna jest wozem do nieba. Realia życia w klasztorach klarysek od XIII do końca XVI w. w Małopolsce, Wielkopolsce i na Śląsku*, Warszawa 2016; *Monastycyzm XV-XVIII wieku. Tradycja średniowieczna wobec wyzwań nowożytnego humanizmu*, red. M.T. Gronowski OSB, P. Urbański, Seria: *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, t. IV, Warszawa 2016; A. Nowicka-Struska, *Rękopiśmy karmelitanek bosych w XVII i XVIII wieku Ekspresja artystyczna i sztuka pisania [w:] Marginalia w księżce dawnej i współczesnej*, red. B. Mazurkova, Katowice 2019, s. 245-277.

³ Np. H. Paulouskaya, *Grodzieńskie kroniki klasztorne XVII i XVIII wieku. Formy gatunkowe i aspekty komunikacyjne*, Warszawa 2016; R. Grześkowiak, J. Gwóźdź, A. Nowicka-Struska, *Karmelitańskie adaptacje Pia desideria Hermana Hugona z XVII i XVIII w.*, Warszawa 2020.

⁴ Np. *Kronika fundacyjna klasztoru mniszek Zakonu Kaznodziejskiego na Gródku w Krakowie (1620-1639)*, wstęp i opracowanie A. Markiewicz, Kraków 2007; *Kronika klasztoru karmelitanek bosych pw. św. Józefa w Lublinie*, oprac. Cz. Gil OCD, Kraków 2012.

⁵ H. Dudała, *Inwentarz zespołu akt klasztoru św. Marcina siostr karmelitanek bosych w Krakowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 119 (2022), w druku. <http://doi.org/10.31743/abmk.13467>.

migrację karmelitów do Europy. Dotarli oni także do Polski. Sprowadzeni zostali z Pragi w 1397 r. przez królową Jadwigę i króla Władysława II Jagiełłę do ufundowanego dla nich na przedmieściu Krakowa (na Piasku) klasztoru i konsekrowanego w 1412 r. kościoła pw. Nawiedzenia NMP. Rozwój zakonu w Europie zahamowany został poważnie w dobie wielkiej schizmy zachodniej (1378-1417) oraz w czasach reformacji. Reakcją na te zjawiska były pojawiające się już na początku XV wieku oddolne inicjatywy odnowy życia zakonnego. W ramach zakonu tworzone były kongregacje propagujące powrót do pierwotnych ideałów surowego trybu życia skupionego na ascezie i kontemplacji. Nasilenie ruchów reformatorskich nastąpiło zwłaszcza w XVI wieku w związku z potrydencką odnową Kościoła rzymskiego. W 1593 r. Klemens VIII dokonał ostatecznego podziału zakonu na karmelitów dawnej obserwancji (*carmelitae calceati* – karmelici trzewickowi) oraz reformowanych (*carmelitae discalceati* – karmelici bosy)⁶.

Należący do kongregacji włoskiej karmelici bosy przybyli do Polski już w 1605 r. i na przedmieściach Krakowa, za bramą św. Mikołaja, utworzyli pierwszy swój klasztor w Polsce. W ślad za nimi w 1612 r. z Niderlandów Hiszpańskich do Krakowa sprowadzone zostały karmelitanki bose, które swój klasztor założyły na ulicy Grodzkiej, przy królewskim trakcie i przy drewnianym kościele pw. św. Marcina. Do Polski przybyło pięć mniszek z klasztorów w Brukseli (Maria od Trójcy Świętej, Bleterswyck), Mons (Małgorzata od Jezusa, de Maulde i Teresa od Jezusa-Teresa Ward, Angielka) i Lowanium (Krystyna od św. Michała-Christine van Put i Katarzyna od św. Józefa-Katarzyna Sitcis, Fryzyjka). Z tej grupy dwie mniszki (Krystyna od św. Michała i Katarzyna od św. Józefa) pozostały w Polsce, zaś reszta powróciła do macierzystych klasztorów w Niderlandach. Klasztor pw. św. Marcina funkcjonował przy Grodzkiej przez kolejnych 175 lat. W październiku 1787 r. zlikwidowany został decyzją ówczesnego prymasa Polski i administratora diecezji krakowskiej Michała Jerzego Poniatowskiego, zaś dwadzieścia znajdujących się w nim mniszek przeniesiono do drugiego klasztoru tej reguły w Krakowie utworzonego w 1725 r. w dzielnicy Wesoła⁷.

Karmelitanki bose przywozły ze sobą na nową fundację niezbędny ekwipunek każdej mniszki: brewiarz oraz egzemplarz Reguły i konstytucji. Wraz z nimi do Polski dotarły jednak także stosowane w ich klasztorach macierzystych, a więc w Brukseli, Mons i Lowanium, zwyczaje i praktyki związane z tworzeniem oraz przechowywaniem dokumentacji własnej domu zakonnego. W tym miejscu podkreślić trzeba, że zarówno rodzaje dokumentacji, jak i same archiwa klasztorów karmelitańskich były bardzo mocno osadzone w wielowiekowej tradycji i prawie własnym zakonu dawnej obserwancji. Stosowany w zakonie system kancelaryjno-archiwalny posiadał dwie charakterystyczne cechy. Jedną z nich był sposób przechowywania dokumentów, a mianowicie *arca trium clavium* czyli skrzynia o trzech kluczach. Ten sposób przechowywania ksiąg i pism był znany już w starożytności, a praktykowany był także później zarówno w archiwach magnackich, urzędów publicznych, jak też instytucji i organizacji religijnych⁸. Podkreślić jednak trzeba, że w konstytucjach karmelitańskich wymóg umieszczania dokumentacji klasztoru w trójkluczowej skrzy-

⁶ B. J. Wanat OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1979, s. 21-24.

⁷ Cz. Gil OCD, *Historia Karmelu terezańskiego*, Kraków 2012, s. 104-105. Informację o nazwisku Marii od Trójcy Świętej (Bleterswyck) zawdzięczam matce Christiane, karmelitance bosej i archiwistce klasztoru w Brukseli.

⁸ H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 248; K. Syta, *Archiwa magnackie w XVIII wieku. Studium kultury kancelaryjno-archiwalne*, Toruń 2010, s. 129-130.

ni sformułowany został już w 1324 r. i w niemal niezmienionej postaci przyjęty został w XVI w. najpierw w normach zaproponowanych w 1567 r. przez reformatorkę św. Teresę z Avila, później natomiast w opartych na nich konstytucjach z 1593 r., ostatecznie zatwierdzonych przez papieża Urbana VIII w 1630 r. i obowiązujących aż do 1926 r. *Arca trium clavium* była zatem uznawana w zakonie dawnej obserwancji, jak i reformowanym za rozwiązanie dobre i funkcjonalne, tym niemniej jego długie trwanie zaskakuje. W trakcie prowadzonych prac porządkowych i badań nad archiwum klasztoru pw. św. Marcina w Krakowie okazało się bowiem, że bieżąca dokumentacja klasztoru nadal przechowywana jest w skrzyni o trzech kluczach znajdującej w celi aktualnie urzędującej przeoryszy⁹. Ciągłość i trwanie nie tylko imponuje, ale nasuwa pytania o jej przyczyny. W XVI, a zwłaszcza w XVII i XVIII stuleciu coraz powszechniej stosowanym elementem wyposażenia archiwum stawały się przecież szafy o rozmaitej konstrukcji. W przypadku krakowskich karmelitanek bosych zwyczaj używania trójkluczowej skrzyni nie tylko skutecznie oparł się upływowi czasu, ale co więcej nadal postrzegany jest jako rozwiązanie dobre i wystarczające. Przegląd norm prawa własnego Zakonu Karmelitów oraz Zakonu Karmelitów Bosych w kontekście archiwum i tworzonej dokumentacji pozwala zrozumieć fenomen owej ciągłości.

Tab. 1

Archiwum w prawie własnym Zakonu Karmelitów i Zakonu Karmelitów Bosych

1324	1357	1564-1567	1630	1635
Konstytucje	Konstytucje	(Konstytucje, św. Teresa od Jezusa)	Instructiones Fratrum Discalceatorum	Instructiones Fratrum Discalceatorum
arca trium clavium	arca trium clavium	arca trium clavium „Dla przechowywania pism i depozytów klasztoru powinna być skrzynia o trzech kluczach, z których jeden zachowywać będzie przeorysza, a pozostałe dwa starsze klucznice”	arca trium clavium arcula ad officii sui litteras epistolasque secreto dignas (archiwum w celi przeorskiej)	arca trium clavium lokal archiwum „Miejsce suche i obmurowane, gdzie stosownie będzie urządzone archiwum konwentualne lub skrzynia o trzech kluczach”

Źródło: *Corpus constitutionum Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, T. 1 (1281-1456), oprac. E.R.L Tinambunan OCarm., E. Boaga OCarm., Roma 2011, s. 160-162, 233, 280-281; *Corpus Constitutionum Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, vol. 2 (1456-1904), oprac. E.R.L Tinambunan OCarm., Roma 2016, s. 78, 109, 227, 228, 251, 282; Św. Teresa od Jezusa, *Konstytucje*, [w:] *Dzieła*, t. 3, przeł. H. P. Kossowski, Kraków 1995, s. 196; *Instructiones*

⁹ Prace badawczo-inwentaryzacyjne prowadzone były w związku z realizacją projektu finansowanego przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w ramach konkursu Wspieranie działań archiwalnych 2020 – Opracowanie zasobu Archiwum Klasztoru Sióstr Karmelitanek Bosych w Krakowie, ul. Kopernika 44 (etap pierwszy).

Fratrum Discalceatorum Congregat[ionis] S[ancti] Eliae Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo, Romae MDCXXX, Apud Ludovicum Grignanum; Instructiones Fratrum Discalceatorum Congregationis S[ancti] Eliae Ordinis Beatissimae Virginis Mariae De Monte Carmelo, apud Ludovicum Grignani, Romae 1635.

O funkcjonalności trójkluczowej archiwalnej skrzyni przesądzały również okoliczności zewnętrzne. Wojny oraz epidemie często nawiedzające średniowieczne i nowożytnie miasta europejskie powodowały konieczność przemieszczania się całych konwentów w poszukiwaniu bezpiecznych okolic. W takiej sytuacji dużo łatwiej było transportować na wozie bądź rzecznej tratwie skrzynię aniżeli szafę. Krakowskie karmelitanki bose od św. Marcina pomiędzy 1612 a 1787 rokiem kilkanaście razy zmuszone były uciekać z miasta przed różnymi niebezpieczeństwami. Zabierały wówczas ze sobą tylko to, co najniezbędniejsze. Fakt, iż po tylu przymusowych tułaczkach i podróżach zachował się trzon najstarszych ksiąg i dokumentów, świadczy o trosce jaką otaczały je kolejne generacje mniszek oraz o znaczeniu samego archiwum dla żeńskiej wspólnoty zakonnej.

Drugą charakterystyczną cechą karmelitańskiego systemu kancelaryjno-archiwalnego była *liber ordinis* (księga zakonu), czyli księga, w której notowano najważniejsze wydarzenia dotyczące organizacji wewnętrznej i funkcjonowania zakonu (posiedzenia kapituł oraz ich uchwały, decyzje personalne itp.). Zgodnie z dawnym obyczajem księga ta była przewożona z miejsca na miejsce w związku z obradami kolejnych kapituł generalnych, toteż w 1357 r. postanowiono, iż na końcu każdej kapituły generalnej zarówno sama księga, jak i pieczęć zakonu mają być deponowane w opieczętowanym opakowaniu u przeora klasztoru, w którym odbywały się obrady. On sam został natomiast zobowiązany do dostarczenia księgi i pieczęci w nienaruszonej postaci na miejsce obrad kolejnej kapituły generalnej¹⁰. Św. Teresa od Jezusa, XVI-wieczna reformatorka zakonu w opracowanych przez siebie w latach 1562-1567 konstytucjach nie tylko wykorzystwała znane jej z autopsji rozwiązania dotyczące funkcjonowania archiwum (*arca trium clavium* i *arcula*), ale także rodzaje ksiąg i dokumentów.

Tab. 2

Dokumenty i księgi w prawie Zakonu Karmelitów i Zakonu Karmelitów Bosych

1324 Konstytucje	1357 Konstytucje	1564-1567 (Konstytucje św. Tere- sy z Avila)	1630 Instructiones Fratrum Discalce- atorum
1. liber ordinis 2. księga przy- chodów i wy- datków 3. inwentarz zakrystii	1. liber ordinis i jego bezpie- czeństwo 2. inwentarze klasztorne	1. egzemplarz konsty- tucji 2. księga przychodów i wydatków 3. żywoty zmarłych zakonnic	1. księga fundacji 2. księga wizytacji generalnych 3. księga wizytacji prowincjal- nych

¹⁰ E. Boaga OCarm., *Archivio*, [w:] *Dizionario Carmelitano*, red. E. Boaga OCarm., L. Borriello OCD, Roma 2007, s. 45-46.

4. dyspensy 5. rzeczy godne pamięci (notabilia)		4. opis fundacji klasztorów (kroniki) 5. certamina (wezwania do duchowej rywalizacji)	4. księga zmarłych ojców 5. księga obłóczyn 6. inwentarze dóbr klasztoru 7. księga przychodów i wydatków 8. księga długów i pożyczek, obowiązków mszy wieczystych 9. konstytucje, ceremoniale, manuale, instrukcje, kalendarz, formularze mszalne oraz przywileje zakonu 10. kopie pism kapituły generalnej i definitorium generalnego 11. kopie pism kapituły prowincjalnej i definitorium prowincjalnego 12. pisma publiczne, instrumenty notarialne, testamenty, dowody kupna i sprzedaży albo ich kopie, wszystkie pozostałe kontrakty 13. dokumenty papieskie, dyspensy, pozwolenia definitora generalnego i prowincjalnego 14. wykaz wszystkich pism, zwłaszcza dokumentów papieskich, dóbr, testamentów, kontraktów
--	--	--	--

Źródło: *Corpus constitutionum Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, T. 1 (1281-1456), oprac. E.R.L Tinambunan OCarm., E. Boaga OCarm., Roma 2011, s. 160-162, 233, 280-281; *Corpus Constitutionum Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, vol. 2 (1456-1904), Roma 2016, s. 78, 109, 227, 228, 251, 282; Św. Teresa od Jezusa, *Konstytucje*, [w:] *Dzieła*, t. 3, przeł. H. P. Kossowski, Kraków 1995, s. 196; *Instructiones Fratrum Discalceatorum Congregat[ionis] S[ancti] Eliae Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*, Romae MDCXXX, Apud Ludovicum Grignanum;

Pozostając w nurcie XIV-wiecznych konstytucji wspominających w związku z *liber ordinis* o faktach godnych pamięci (*notabilia*), reformatorka poszła jednak zdecydowanie dalej. Troska o przechowywanie pamięci o ludziach i wydarzeniach ważnych dla zakonu przybrała w jej przypadku wymiar konkretnych rozwiązań. Była ona bowiem autorką „Księgi fundacji”, w której w takich oto słowach tłumaczyła własny wysiłek kronikarski: „[...] opis taki nie byłby bez pożytku, gdyż pobudzałby te, które po nich przyjdą, do naśladowania tych pierwszych” oraz „[...] te, które po nich przyjdą, czytając te rzeczy, wezmą sobie z nich pobudkę do naśladowania dobrych początków i przykładów”¹¹.

¹¹ Św. Teresa od Jezusa, *Księga fundacji*, [w:] *Dzieła*, t. 2, przeł. H. P. Kossowski, Kraków 1987, s. 455, 594.

Postępująca w XVI i XVII wieku stabilizacja pozycji Zakonu Karmelitów Bosych w Europie oraz rozkwit działalności misyjnej przyczyniły się do rozwoju norm regulujących jego wewnętrzną organizację. Zaczęto opracowywać i wydawać drukiem różnego rodzaju zbiory instrukcji pełniące w rzeczywistości rolę podręczników. W 1630 roku wydane zostały w Rzymie instrukcje poszczególnych urzędów zakonnych w klasztorach męskich - *Instructiones Fratrum Discalceatorum*, uchwalone przez definitorium generalne włoskiej kongregacji w 1630 r.¹² Zbiór instrukcji dotyczących urzędów i prac wykonywanych w klasztorze cieszył się tak wielką popularnością, iż w latach 1630 - 1717 wznowione one były jeszcze siedmiokrotnie. Instrukcje szczegółowo opisywały zadania i obowiązki związane z wykonywaniem wszystkich funkcji, prac i godności w klasztorze: od przeora, podprzeora, mistrza nowicjatu, radnych, poprzez szafarza (prowizora), bibliotekarza aż po kucharza, fryzjera, infirmarza, szewca czy też piwnicznego. W odniesieniu do archiwum, jego zawartości i bezpieczeństwa *Instructiones* pozostawały wierne wielowiekowej tradycji, w myśl której *arca trium clavium* stanowiła zarówno archiwum, jak i skarbiec każdego klasztoru. Co ciekawe jednak, w odróżnieniu od biblioteki, dla której przewidziano osobny urząd bibliotekarza, nie uczyniono tego samego względem archiwum. Nie istniał zatem urząd archiwisty zakonnego, choć istniało archiwum i jego zasób. „Instrukcja” dotycząca archiwum domowego (konwentu, konwentualnego) zawierała natomiast szczegółowy wykaz ksiąg, które klasztor zobowiązany był prowadzić oraz specyfikację dokumentów, które należało gromadzić¹³. Co ważne, w instrukcji dotyczącej archiwum przestrzegano przed umieszczaniem w nim „niepożytecznych pism” (*scripturae inutiles*). Można taką przestrożę traktować jako wczesny przejaw wartościowania dokumentacji własnej zakonu¹⁴.

W rzymskim wydaniu z 1635 r. pojawiła się natomiast ważna zmiana. Stwierdzono bowiem, że „W każdym klasztorze będzie miejsce suche i obmurowane, położone blisko celi prokuratora i do którego to pomieszczenia jest wejście z jego celi, gdzie stosownie będzie urządzone archiwum konwentualne lub skrzynia o trzech kluczach”¹⁵. W takim brzmieniu norma dotycząca osobnego lokalu archiwum w zabudowaniach klasztornych pojawiała się odtąd już we wszystkich kolejnych edycjach *Instructiones*. Nie wydano natomiast nigdy drukiem odrębnych *Instructiones* dla klasztorów żeńskich. Tym bardziej więc na uwagę zasługuje fakt, że w archiwum krakowskiego klasztoru karmelitanek bosych na Wesołej przechowywany jest anonimowy rękopis noszący tytuł „Instrukcje różnych urzędów zakonnych”, będący dostosowanym do specyfiki i potrzeb klasztoru żeńskiego tłumaczeniem na język polski *Instructiones Fratrum Discalceatorum* w wydaniu z 1635 r. Na wydanie z tego roku wskazuje wprost fragment „Instrukcji schowania jakiego osobnego abo skrzynie trzech kluczów”, w którym jest mowa o osobnym pomieszczeniu archiwum.

¹² *Instructiones Fratrum Discalceatorum Congregat[ionis] S[ancti] Eliae Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo, Romae MDCXXX, Apud Ludovicum Grignanum.*

¹³ *Instructiones Fratrum Discalceatorum* (1630), dz. cyt., s. 133-135.

¹⁴ Tamże, s. 135.

¹⁵ In unoquoque coenobio, sit locus alicuius parietibus undequaque tectus ac tutus, cellae procuratoris continguus, et ad quem per eandem cellam sit aditus, ubi commode collocetur archivum conventuale, seu arca trium clavium suis distincta receptaculis magnitudinis vero tantem ut commode supradicta contineat., [w:] *Instructiones Fratrum Discalceatorum Congregationis S[ancti] Eliae Ordinis Beatissimae Virginis Mariae De Monte Carmelo, apud officina Ludovici Grignani, Romae M.DC.XXXV., s. 122.*

Tab. 3

Arca atrium clavium i jej zawartość w świetle „Instrukcyj różnych urzędów zakonnych” (po 1635)

Archiwum	Rodzaje ksiąg i dokumentacji
<p>„Instrukcja schowania jakiego osobnego albo skrzynie trzech kluczków”</p> <p>„W każdym klasztorze niech będzie miejsce jakie ścianami murowanemi zewsząd opatrzone i bezpieczne, blisko celi prowizorki, i do którego by przez jej celę przystęp był, na którym by to miejscu wcześniej mogło stać to schowanie albo skrzynia trzech kluczy.”</p> <p>„Rzeczy niepożytecznych i mało potrzebnych żadna miara w tej skrzyni albo w tem schowaniu niech nie chowają”.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Księga fundacji 2. Księga elekcji i kapituł 3. Księga wizytacji generalnych 4. Księga wizytacji prowincjalnych 5. Księga żywotów 6. Księga profesji 7. Księga dóbr klasztornych 8. Księga przychodów i wydatków 9. Księga pożyczek i długów 10. „Pisma publiczne” – papieża, biskupów, przełożonych zakonnych, listy, testamenty, dyspensy, licencje etc. 11. Kopie (odpisy) decyzji prowincjała i generała 12. Reguła i Konstytucje zakonne 13. Ceremoniarz 14. Kalendarz liturgiczny Zakonu Karmelitów Bosych 15. Instrukcje różnych urzędów zakonnych

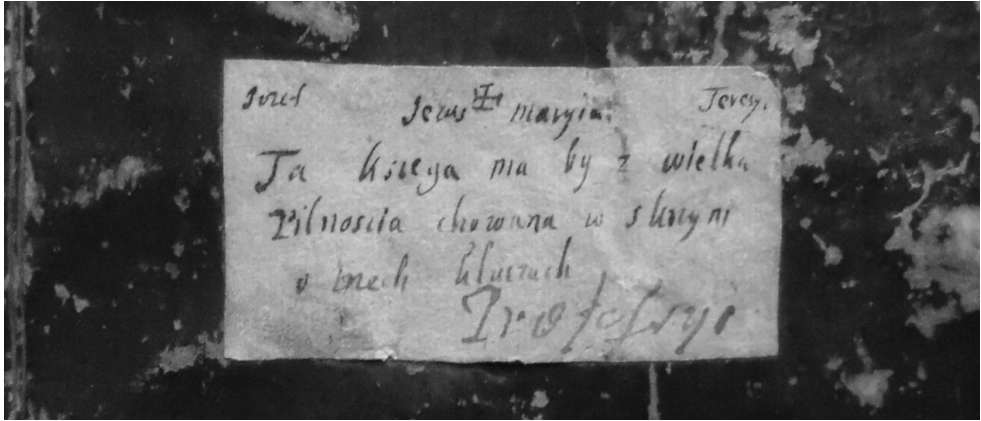
Źródło: Archiwum Klasztoru Karmelitanek Bosych w Krakowie, Zespół nr 1, Klasztor pw. św. Marcina, Instrukcje różnych urzędów zakonnych, sygn. 533/1/31.

Analiza krakowskiego rękopisu przeprowadzona pod kątem tworzenia i przechowywania klasztornej dokumentacji przynosi ciekawe spostrzeżenia. Troska o bezpieczeństwo archiwum powiązana została bezpośrednio z urzędem szafarki (inaczej prowizorki, w klasztorach męskich: prokuratora). Odpowiedzialna była ona za gospodarkę finansową klasztoru i jego sprawy materialne, ale zarazem pełniła też funkcję furtianki, do rąk której docierała korespondencja wpływająca do klasztoru. Wśród swoich obowiązków posiadała prowadzenie kilku rodzajów ksiąg, choć mogła za zgodą przeoryszy zlecić tę czynność innej zakonnicy. Były to następujące księgi: wydatków zwyczajnych i nadzwyczajnych, przychodów, jałmużn, długów i pożyczek oraz wydatków związanych z pracami budowlanymi i remontowymi. „Instrukcje różnych urzędów zakonnych”, a zwłaszcza ta ich część, która dotyczyła sposobu prowadzenia klasztornej archiwum nie wskazywały w szczególności na sposób znakowania akt, choć wspominały o tym, że mają być one „różnymi napisami poznaczone”. Nie podano jednak przykładu owego „poznaczania”. W praktyce więc najstarsze zachowane księgi wytworzone przez krakowski klasztor pw. św. Marcina pozwalają stwierdzić, że na ich oprawach przyklejano niewielkich rozmiarów karteczki informujące o zawartości i przynależności do „skrzyni na trzy klucze”. Wszelkie zachowane oznaczenia pozbawione były jednak cyfr lub znaków graficznych¹⁶.

¹⁶ Np. Księga profesji s[iostr] karm[elitanek] b[osych] konwentu S[więtego] Marcina w Krakowie, 1613-1780, sygn. 533/1/23; Xięgi w których się piszą elekcyje y insze acta kapitułne klasztoru krakow-

Fot. 1

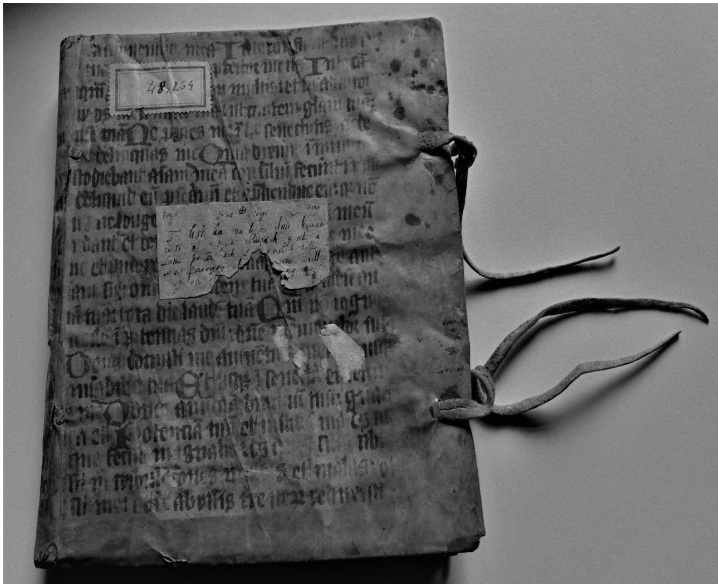
Sposób znakowania ksiąg w klasztorze pw. św. Marcina w Krakowie

Źródło: Archiwum Klasztoru Karmelitanek Bosych w Krakowie [dalej: AKKBW], Klasztor pw. św. Marcina, Księga profesji, 1613-1780, sygn. 533/1/23.

Fot. 2

Sposób znakowania ksiąg w klasztorze pw. św. Marcina w Krakowie

Źródło: AKKBW, Klasztor pw. św. Marcina, Księga elekcji, 1630-1779, 1780, sygn. 533/1/26.

skiego S[więtego] Marcyna Karmelitanek Bossych Roku Panskiego 1630, 1630-1779, 1780, sygn. 533/1/26.

Analiza dokumentacji tworzonej od 1612 roku, a więc od chwili przyjazdu niderlandzkich mniszek do Krakowa pozwala nam przyrzeć się szczegółom ich aktotwórczej działalności. Warto jednak przypomnieć, że pierwsza przeorysza Maria od Trójcy Świętej do Brukseli powróciła już w 1614 r., zaś w 1617 r. do Mons wyjechały Małgorzata od Jezusa oraz Teresa od Jezusa. Z kolei pozostała w Krakowie Katarzyna od św. Józefa pochodząca z klasztoru w Lowanium, w rzeczywistości nie posiadała wpływu na tworzenie i przechowywanie dokumentacji, gdyż była zakonnicą należącą do drugiego chóru (konwerską), wykonującą fizyczne prace w klasztorze. Oprócz pierwszej przeoryszy, Marii od Trójcy Świętej, największy wpływ na powstanie dokumentacji najstarszego na ziemiach polskich klasztoru karmelitanek bosych miała zatem Krystyna od św. Michała (zm. 1628). Wykaz zachowanych ksiąg i dokumentów pochodzących z lat 1613-1628 wskazuje na skrupulatne przestrzeganie przez nią norm Zakonu Karmelitów Bosych związanych z dokumentami.

Tab. 4

Dokumentacja klasztoru pw. św. Marcina karmelitanek bosych w Krakowie powstała w latach 1613-1628

Tytuł jednostki archiwalnej	Zakres chronologiczny	Język	Postać kancelaryjna	Uwagi
1622, 19 września, Rzym [Grzegorz XV, Odpust z okazji kanonizacji św. Teresy z Avila]	19 września 1622	j. łaciński	dokument papierowy	Na odwrocie nota: Odpusty na kanonizacjom S[więtej] Matki naszey ktore trwayą wiecznie, a temu pamięć iesliby yedna zginęła żeby druga była.
1624, 10 maja, Rzym [Urban VIII, Odpust z okazji liturgicznej uroczystości św. Józefa]	10 maja 1624	j. łaciński	dokument papierowy	
Listy generalów Zakonu i prowincjałów prowincji polskiej	1628-1687	j. łaciński, j. polski	luzy	
Iura et oblata conventus S[ancti] Martini Carmelitarum Disalceatarum [Prawa i powinności konwentu św. Marcina karmelitanek bosych]	1617-1701, 1717	j. polski, j. łaciński	księga	

Księga profesyi s[ióstr] karm[elitanek] b[osych] konwentu S[więtego] Marcina w Krakowie	1613-1780	j. polski	księga,	Pierwsza karta zawiera krótką historię klasztoru pw. św. Marcina (1613-1780). W końcowej części księgi wszyta składka pt. Xięgi wktorych się opisuje przyjmowanie siostr karmelitanek bossych Zakonu Najs[więtszej] Panny Maryey z Gory Karmelu (1612-1769).
Amor. Testamentum Amoris irreuocabile [Miłość. Testament miłości niewypowiedzianej. Zbiór modlitw, nabożeństw i tekstów duchowych matki Krystyny od św. Michała]	1623-1626	j. łaciński, j. włoski,	księga	
Exhortacye niektóre punkta co ważniejsze ile się ich mogło pamiętać W[ielebnego] Oyca Jana Marii od św. Józefa (Jan Chrzciel Centurioni)	23 V 1624 – 29 VI 1624	j. polski,	luzy	
Exercitia Obecności Pańskiej W[ielebnego] O[jca] Jana Marii od Św. Józefa (Jan Chrzciel Centurioni, Natenczas Prowincyala Naszego; Cwiczenia o Nabożeństwie do Najs[więtszej] Pani W[ielebnego] O[jca] Jana Marii od Św. Józefa	1620-1625	j. polski	księga	
Tryumf S[więtej] Teresy, Fundat[orki] Zakonu Karmelitow B[osych] wiersze z łacińskiego na polski przełożone przez Walentego Chuchrackiego studenta nauk wyzwol[onych] – Jej Mości Pannie Christinie od S[więtego] Michała Przeoryszy R[oku] P[ąńskiego] 1623 dnia 5 października	5 X 1623	j. polski,	księga	

Księgi w których są krótko opisane żywoty y cnoty zmarłych zakonniczek Bossych Zakonu Najśw[iętszej] Panny Mariey z Gory Karmelu w klasztorze krakowskim św. Marcina od Roku Panskiego 1627	1627-1662	j. polski,	księga	
Listy Dominika od Jezusa Maryi (Dębołęcki) i Jana Marii od św. Józefa (Jan Chrzyciel Centurioni do m. Krystyny od św. Michała (Christine van Put),	1617-1623	j. włoski	luzy	
Listy karmelitanek bosych z Rzymu, Bolonii, Brukseli, Antwerpii i Pragi do klasztoru pw. św. Marcina w Krakowie	1614-1743	j. włoski, j. łaciński, j. polski	luzy	

Źródło: H. Dudała, *Inwentarz klasztoru pw. św. Marcina karmelitanek bosych w Krakowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, T. 119 (2022), w druku. <http://doi.org/10.31743/abmk.13467>.

Christine van Put (w zakonie Krystyna od św. Michała) była nie tylko nieprzeciętną osobowością, ale także ważną osobą w historii relacji polsko-niderlandzkich. Urodziła się w 1579 r. w Venlo nad Mozą w zamożnej rodzinie mieszczańskiej. Jej bratem był profesor uniwersytetu w Lowanium Ericius (Erijk) van de Putte (1574-1646), w Polsce znany jako Erycjusz albo Henryk Puteanus, wybitny humanista, intelektualista, ale także przyjaciel i wychowawca wielu Polaków. Wśród nich znaleźli się m.in. trzej synowie wojewody krakowskiego i hrabiego na Tęczynie Jana Tęczynskiego, Jan i Krzysztof Rozdrażewscy, kuzynowie przyszłego króla Jana Sobieskiego, ale także wojewodzie braclawski Jan Potocki, z którym zresztą łączyła Puteanusa więź przyjaźni oraz syn Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego i kasztelana krakowskiego¹⁷. Christine van Put otrzymała bardzo staranne wychowanie i wykształcenie. Była poliglotką. Oprócz ojczyztego języka niderlandzkiego, posługiwała się biegle łaciną, włoskim, niemieckim oraz francuskim. Według E. Puteanusa miała także nauczyć się bardzo trudnego języka polskiego: „Linguam gentis, quae dificcillima est, didicit”¹⁸. Matka Krystyna od św. Michała była dwukrotną przeoryszą krakowskiej wspólnoty (1617-1620, 1620-1623). Zadbala wówczas o wzniesienie przy kościele pw. św. Marcina murowanego klasztoru poświęconego w dniu 26 września 1621 r. Zmarła w Krakowie 9 września 1628 r., a jej ciało pochowane początkowo w krypcie kościoła pw. św. Marcina, zostało w latach 1634-1637 przeniesione do zakonnego chóru. Jeszcze w kilkanaście lat po śmierci przy jej trumnie modliły się odwiedzające klasztor pw. św. Marcina polskie

¹⁷ M. Czerenkiewicz, *Belgijska Sarmacja, staropolska Belgia*, Warszawa 2013, 36-53.

¹⁸ E. Puteanus, *Genealogia Puteanaea Bamelrodiorum Venlonensium ab origine urbis sive anno MCCCLXI-II per utrumque sexum deducta*, Lovanii 1630, s. 32. https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ156370406 [dostęp: 12.10.2022].

królowe, żony Władysława IV Wazy, Cecylia Renata Habsburżanka oraz Ludwika Maria Gonzaga¹⁹.

W krakowskim archiwum przechowywany jest od prawie 400 lat współoprawny zbiór dwunastu rękopisów Krystyny od św. Michała. Na wewnętrznej stronie jego oprawy widnieje adnotacja w brzmieniu: „Hic liber in Archivio conventus asservandus”, czyli „Należy tę księgę zachować w archiwum konwentu”. Kto naniósł tę notatkę, kiedy i dlaczego? Sądzę, że uwaga ta mogła powstać tuż po współoprawieniu korpusu tekstów matki Krystyny, a to z kolei prawdopodobnie miało miejsce już po jej śmierci w dniu 9 września 1628 r., gdy w jej najbliższym otoczeniu żywa była jeszcze pamięć o niej samej i przeświadczenie o ponadczasowej wartości jej rękopiśmiennej spuścizny (to z kolei odpowiedź: dlaczego). Prawdopodobnie pewien wpływ na zachowanie rękopisów mogła mieć również decyzja kapituły kongregacji włoskiej w Loano (Liguria) w 1623 r., na której postanowiono, że po śmierci członka zakonu macierzysty klasztor będzie sporządzał jego żywot, a w klasztorze przechowywane będą pisma tych zakonników i zakonnic, którzy cieszyli się opinią świętości bądź też byli dla swojej społeczności szczególnie zasłużeni. W 1628 r. krakowskie mniszki pochowawszy w podziemiach swojego kościoła przy ul. Grodzkiej matkę Krystynę, stworzyły z jej rękopisów zwartą całość i powstała w ten sposób książkę umieściły w skrzyni o trzech kluczach: „in archivio conventus asservandus”, nie zaś „in bibliotheca conventus”.

Badając XVII-wieczne archiwum pierwszego polskiego klasztoru karmelitanek bosych nie sposób nie zwrócić uwagi na jeszcze jeden interesujący aspekt. Zakonna reguła życia mniszek ograniczała ich kontakty z tzw. światem zewnętrznym do niezbędnego minimum. Hermetyczny krąg wspólnoty składał się więc z niewielkiej i stałej grupy kobiet. To one wytwarzały klasztorną dokumentację, dbały o nią, czyli w praktyce decydowały o jej jakości, warunkach przechowywania oraz o funkcjonowaniu wybranych jej fragmentów w wewnętrznym obiegu czytelniczym. Ramy wyznaczone zakonnej piśmienności i pamięci przez Regułę i Konstytucje, XVII-wieczne mniszki karmelitańskie wypełniały swoją inwencją twórczą zarówno w zakresie treści, a często także formy tworzonych dokumentów. O ile zatem w podstawowym trzonie urzędowej dokumentacji (np. księgi elekcji, księgi rachunków, księgi dóbr klasztornych), potrzeba, ale i szansa wyrażenia indywidualnej wrażliwości i refleksji nie znajdowały dla siebie pola do otwartej manifestacji, o tyle już w odniesieniu do zapisków osobistych, poezji, modlitw, a czasem także tekstów duchowych rozmyślań i wezwań do współzawodnictwa (certamina), sytuacja wyglądała zgoła inaczej. Misterne inicjały i zdobienia brzegów kart, rysunki figuralne, ornamenty roślinne i zwierzęce, a czasem też entomologiczne wzbogacające np. Spis obligacji klasztoru pw. św. Marcina²⁰ zdają się ukazywać świat przeżyć i obserwacji czynionych niejako na marginesie głównego nurtu życia klauzurowej mniszki wyznaczanego przez praktyki ascetyczne i modlitwę kontemplacyjną.

Przyglądając się archiwum nowożytnego klasztoru żeńskiego mówimy więc ponad wszelką wątpliwość o archiwum tworzonym przez kobiety, poddawanych przez nie

¹⁹ Cz. Gil OCD, *Słownik polskich Karmelitanek*, s. 15-16; K. Górski, *Żywoty pierwszych karmelitanek polskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 6 (1963), s. 362-371.

²⁰ AKKBW, *Klasztor pw. św. Marcina, Obligationes Conventu naszego względem Kościoła S[więtego] Marcina, XVII w.*, sygn. 533/1/46.

rozmaitym zabiegom i czynnościom, czasem destrukcyjnym, a czasem wprost odwrotnie wskazującym na świadomą potrzebę zachowania określonych dokumentów; archiwum, którego zasób był we wspólnocie zakonnej rozmaicie wykorzystywany, a więc funkcjonował w swego rodzaju wewnętrznym obiegu czytelniczym. Nowożytnie archiwum karmelitańskich mniszek powstawało we współzależności przepisów tworzonego i wdrażanego prawa własnego zakonu oraz oddolnej dynamiki procesów związanych z przechowaniem pamięci o ludziach i wydarzeniach ważnych dla wspólnoty. Oznacza to, że pokolenie mniszek z końca lat 20. i 30. XVII wieku (towarzyszek i wychowawek matki Krystyny), postrzegało archiwum własnego konwentu nie tylko jako miejsce przechowywania dokumentacji niezbędnej do funkcjonowania klasztoru, ale także jako miejsce pamięci i - co niemniej ważne - miejsce wiedzy. Wskazane przez św. Teresę z Avila „dobre początki”, czyli zakonne kronikarstwo oraz „dobre przykłady”, czyli zakonne żywotopisarstwo, znalazły twórcze rozwinięcie w działalności pisarskiej kolejnych generacji karmelitanek bosych w Polsce, natomiast archiwum w naturalny sposób pełniło funkcję skarbcza tekstów własnych stanowiących warunek konieczny formacji duchowej oraz intelektualnej, ale zarazem także wyznacznik tożsamości i odrębności kulturowej tej wspólnoty mniszek. Dla współczesnego badacza stanowią one mogą jednak szansę na uchwycenie i próbę zrozumienia fenomenu archiwum tworzonego przez kobiety i dla kobiet, a jednocześnie nie pozostającego w opozycji do świata mężczyzn, z których pomocy w sytuacjach koniecznych z prostotą zresztą korzystano. Po dramatycznych dla krakowskiej wspólnoty wydarzeniach najazdu szwedzkiego w połowie XVII wieku, pomoc w uporządkowaniu ocalałych archiwaliów, a zarazem spraw majątkowych klasztoru zapisano wprost w słowach modlitewnej wdzięczności: „Za duszę W[ielebnego] O[jca] N[aszego] Henryka od Prokuratora i D[efinitora] Naszego, który te i inne księgi klasztorne sporządził i pozaczał, powinien się modlić konwent nasz teraz i na potym będący”²¹.

REFERENCES

Archival sources:

Archiwum Klasztoru Karmelitanek Bosych w Krakowie na Wesołej, Zespól akt klasztoru pw. św. Marcina:

Obligaciones Conventu naszego względem Kosciola S[więtego] Marcina, XVII w., sygn. 533/1/46. Inwentarz abo krótkie zebranie praw klasztorowi S[więtego] Marcina Karmelitanek Bossych służących których Regestr na końcu książki 1660 począty, sygn. 533/1/27.

Instrukcje różnych urzędów zakonnych, sygn. 533/1/31.

Księga profesyi s[ióstr] karm[elitanek] b[osych] konwentu S[więtego] Marcina w Krakowie, 1613-1780, sygn. 23; Xięgi w których się piszą elekcyje y inne acta kapitulne klasztoru krakowskiego S[więtego] Marcyna Karmelitanek Bossych Roku Panskiego 1630, 1630-1779, 1780, sygn. 533/1/26.

Studies:

Biliński Zbigniew, *Opieka zdrowotna i lecznictwo w żeńskich zgromadzeniach zakonnych w Polsce*, Warszawa 1998.

Boaga Emanuele OCarm., *Archivio*, [w:] *Dizionario Carmelitano*, red. E. Boaga OCarm., L. Borriello

²¹ AKKBW, Klasztor pw. św. Marcina, Inwentarz abo krótkie zebranie praw klasztorowi S[więtego] Marcina Karmelitanek Bossych służących których regestr na końcu książki 1660 począty, sygn. 533/1/27.

OCD, Roma 2007, s. 45-49.

Borkowska Małgorzata OSB, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII-XVIII wieku*, Warszawa 1996.

Corpus constitutionum Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo, T. 1 (1281-1456), oprac. E.R.L. Tinambunan OCarm., E. Boaga OCarm., Roma 2011.

Corpus Constitutionum Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo, vol. 2 (1456-1904), oprac. E.R.L. Tinambunan OCarm., Roma 2016.

Czerenkiewicz Michał, *Belgijska Sarmacja, staropolska Belgia*, Warszawa 2013.

Dudała Halina, *Inwentarz zespołu akt klasztoru pw. św. Marcina siostr karmelitanek bosych w Krakowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 119 (2022), w druku. <http://doi.org/10.31743/abmk.13467>.

Gąsiorowska Patrycja, *Konwent klarysek krakowskich do końca XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Kraków 2015.

Gil Czesław OCD, *Życie codzienne karmelitanek bosych w Polsce w XVII-XIX wieku*, Kraków 1997.

Gil Czesław OCD, *Słownik polskich Karmelitanek Bosych 1612-1914*, Kraków 1999.

Gil Czesław OCD, *Historia Karmelu terezańskiego*, Kraków 2012.

Górski Karol, *Żywoty pierwszych karmelitanek polskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 6 (1963), s. 361-395.

Grześkowiak Radosław, Gwioździk Jolanta, Nowicka-Struska Anna, *Karmelitańskie adaptacje Pia desideria Hermana Hugona z XVII i XVIII w.*, Warszawa 2020.

Instrukciones Fratrum Discalceatorum Congregat[ionis] S[ancti] Eliae Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo, Romae MDCXXX, Apud Ludovicum Grignanum.

Instrukciones Fratrum Discalceatorum Congregationis S[ancti] Eliae Ordinis Beatissimae Virginis Mariae De Monte Carmelo, apud officina Ludovici Grignani, Romae M.DC.XXXV.

Kronika fundacyjna klasztoru mniszek Zakonu Kaznodziejskiego na Gródku w Krakowie (1620-1639), wstęp i opracowanie A. Markiewicz, Kraków 2007.

Kronika klasztoru karmelitanek bosych pw. św. Józefa w Lublinie, oprac. Cz. Gil OCD, Kraków 2012.

Monastycyzm XV-XVIII wieku. Tradycja średniowieczna wobec wyzwań nowożytnego humanizmu, red. M.T. Gronowski OSB, P. Urbański, Seria: *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, t. IV, Warszawa 2016.

Nowicka-Struska Anna, *Rękopisy karmelitanek bosych w XVII i XVIII wieku Ekspresja artystyczna i sztuka pisania [w:] Marginalia w książce dawnej i współczesnej*, red. B. Mazurkova, Katowice 2019, s. 245-277.

Paulouskaya Hanna, *Grodzieńskie kroniki klasztorne XVII i XVIII wieku. Formy gatunkowe i aspekty komunikacyjne*, Warszawa 2016.

Przybyłowicz Olga Miriam, *Reguła zakonna jest wozem do nieba. Realia życia w klasztorach klarysek od XIII do końca XVI w. w Małopolsce, Wielkopolsce i na Śląsku*, Warszawa 2016.

Puteanus Ericius, *Genealogia Puteanaea Bamelrodiorum Venlonensium ab origine urbis sive anno MCCCLXIII per utrumque sexum deducta*, Lovanii 1630. https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ156370406 [dostęp: 12.10.2022].

Sanctimoniales. Zakony żeńskie w Polsce i Europie Środkowej (do przełomu XVIII i XIX wieku), red. A. Radzimiński, D. Karczewski, Z. Zyglewski, Bydgoszcz-Toruń 2010.

Teresa od Jezusa, Św., *Konstytucje*, [w:] *Dzieła*, t. 3, przeł. H. P. Kossowski, Kraków 1995, s. 184-201.

Teresa od Jezusa, Św., *Księga fundacji*, [w:] *Dzieła*, t. 2, przeł. H. P. Kossowski, Kraków 1987, s. 449-745.

Wanat Benignus Józef OCD, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1979.

